

Ростислав Майор,
доктор філософії,
завідувач науково-експозиційного відділу
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

САНІТАРНИЙ СТАН І СОЦІАЛЬНА ГІГІЄНА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано санітарний стан Кам'янця-Подільського та його вплив на життя кам'янчан у XIX – на початку XX ст. Висвітлено заходи влади щодо вирішення проблеми забруднення міста нечистотами, покращення його інфраструктури.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, санітарія, стічні канали, туалет.

Проблема дотримання в містах (і не тільки) відповідного санітарного рівня була актуальною не лише в XIX ст., але й задовго до цього часу. Залишається актуальною вона й сьогодні. Річ у тім, що від соціальної гігієни та санітарного стану міста залежить не лише ступінь комфорту проживання його мешканців, а й взагалі питання їх здоров'я та життя. Адже при недотриманні необхідних санітарно-гігієнічних вимог можуть виникати (й нерідко виникали) різні епідеміологічні захворювання, що призводять до смерті.

До перших дослідників санітарного стану та гігієни Кам'янця-Подільського в XIX ст. належать А. Кремер і Ю. Ролле [10; 13]. На сьогодні порушена проблема висвітлена в їх працях найкраще. Автори проаналізували санітарне впорядкування міста, облаштування бруківки, стічних каналів, туалетів, забрудненість вулиць і площ, річки. Смотрич фекаліями та побутовим сміттям. Порівняно санітарну ситуацію в Кам'янці з Лондоном, Парижем, Берліном. Відомий історик Ю. Сіцинський у праці «Кам'янець-Подільський» описав атмосферу на Центральній площі, її забрудненість нечистотами, відсутність на базарі туалетів, нестачу вбиралень у будинках [12, с. 236-237]. Сучасний історик С. Єсюнін у роботі «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.» поверхнево висвітлив питання водопостачання, діяльності асенізаційної служби, прокладання бруківки в Кам'янці [1, с. 190-206]. Сьогодні, у зв'язку з виявленням нових джерел, постає можливість і необхідність ґрунтовнішого вивчення порушеної проблеми.

Мета дослідження – висвітлити санітарний стан і соціальну гігієну в Кам'янці-Подільському в XIX – на початку XX ст.

Питання побудови каналізації, приватних і громадських вбиралень має важливе значення в розвитку інфраструктури будь-якого міста. В один історичний період йому приділяли більше уваги, в інший – менше, а то й взагалі не ставили на порядок денний. Відмінним було ставлення до його розв'язання і в різних державах, їх окремих містах. Особливо відчутною проблема відведення нечистот, вивезення сміття, облаштування туалетів стала для Кам'янця-Подільського в XIX ст., коли кількість населення адміністративного центру Подільської губернії швидко зростала, а міська забудова все більше й більше ущільнювалася. Якщо в кінці XVIII ст. у місті мешкало біля 3300-4000 осіб і нараховувалося близько 560 будинків [12, с. 235; 13, с. 16; 14, с. 122], то через століття – уже 35934 особи [7, с. 1] й близько 2500 будинків [12, с. 239]. Тобто чисельність Кам'янця зросла майже вдесятеро, а будинків – у 4,5 рази.

Проблеми санітарно-гігієнічного стану Кам'янця в XIX – на початку XX ст. були пов'язані з низкою факторів, до яких, зокрема, належала абсолютна нестача в місті громадських вбиралень, які могли б забезпечити кам'янчан від неприємного запаху аміаку, що виділявся на кожному повороті вулиці [10, с. 4; 13, с. 8]. У той же час у Парижі громадські вбиральні існували майже на кожній вулиці. У Відні та Варшаві ситуація з кількістю вбиралень була дещо гіршою, ніж у французькій столиці, а в Берліні донедавна все було настільки ж погано, як і в Кам'янці [13, с. 9].

Більша частина будинків губерньського центру мала вбиральні, облаштовані дуже недбало: на скринях або бочках, неглибоко закопаних у землю. Під дією пекучого літнього сонця відбувалося випаровування нечистот, що розміщувалися у них [13, с. 9]. Ці нечистоти вивозилися за місто (або просто виливалися на вулиці) на відстань заледве на 1000 кроків далі від в'язниці та останніх фільваровецьких будинків [13, с. 10]. Разом з тим існувало багато будинків, що взагалі не мали й таких вбиралень, а мешканці справляли свої потреби за будинком, на вулиці [13, с. 10].

Доволі поширеною була практика, коли містяни й селяни свої потреби справляли й в найбільш людних місцях, зокрема, базарі. Подільський історик Юхим Сіцинський наприкінці XIX ст. так охарактеризував атмосферу, що панувала в самісінькому центрі Старого міста: «Колись тут, на Центральній площі, стояли дерев'яні крамнички з різним дріб'язком, галантереїним, бакалійним та іншим товаром... тут же по рундуках продавалися їстівні припаси; продавчині-містянки у великих горщиках, обгорнутих брудними ганчірками, пропонували гарячу «страву», восени на землі тут лежали цілі гори кавунів, яблук, слив і т. п.» [12, с. 236]. При цьому на

площі не було жодного туалету, а жителі міста й передмістя примудрялися справляти свої природні потреби між невеликими дерев'яними крамницями з галантерейними та харчовими припасами [12, с. 236].

Окрім людей, площу загаджували й коні, які привозили на базар різні товари. «Спільними силами» упродовж дня їм вдавалося накопичити чимало нечистот, які міська влада самостійно вивозити не хотіла. Існувала практика накидати сміття і фекалії на вози осіб (головно, селян), які після торгівлі виїжджали з міста [13, с. 6]. Як зазначив у 1860-х рр. мандрівник із псевдонімом І-тов: «У неділю... ринкова площа в декілька квадратних сажнів заставляється возами, крамарі на базарі накидають у порожні вози гній і сміття. Селяни скидають його, оскільки вважають, що місто має очищатися власними силами...» [8, с. 86]. У цілому кам'янецький базар був яскравим прикладом санітарного безладу й антигігієни.

Окрім нестачі й поганого облаштування туалетів, не меншою була й проблема з відсутністю каналізації. Це призводило до накопичення нечистот на вулицях і площах зі всіма подальшими наслідками: антисанітарія, забруднення повітря, поширення епідеміологічних захворювань і т. д. Будинки, розташовані в середині міста, не мали стічних каналів. Їх мешканці зливали помий у ненакриті бочки. За свідченням сучасників, під дією «пекучого подільського сонця у них відбувалося найсмердючіше бродіння» [13, с. 10]. Те це було лише півбіди. Деякі будинки (наприклад, на вул. Різницькій) не мали навіть бочок для помий, а їх жителі мали погану звичку виливали помий, а іноді й щось гірше (фекалії – Р. М.), просто на двір, вулицю [8, с. 13-14; 10, с. 4; 13, с. 10]. Яскравою ілюстрацією цього є враження І-това від першої зустрічі з губернським центром. Мандрівник в'їхав до Кам'янця однієї літньої ночі й відмітив у спогадах: «Гострий запах сірчистого водню й газів аміаку неприємно вразив мене при в'їзді зі свіжого, гірського повітря.

– Від чого це? – запитав я когось.

– А от, бачите? – він показав мені на бруківку.

– Бачу, що вулиці політі, ймовірно, від пилюки, хоч тепер і ніч. Дивно... втім, дбайливість начальства... Це дуже похвально.

– І не начальство, і не дбайливість, і не похвально! – сказав перехожий. – Це просто євреї бажаючи заощадити на вивозі нечистот, виливають ввечері з бочок все, що накопичилося за декілька днів...» [8, с. 13-14].

У результаті такої діяльності містян внутрішні двори, вулиці й площі Кам'янця перетворювалися на купи помий, лайна та побутового сміття. Коли починав падати дрібний дощ, нечистоти (як з бочок, так і ті, що вже лежали на земній поверхні) витікали по наземних ринвах подвір'я на вулиці. Якщо під час дощу нечистоти були вимиті дощовою водою не пов-

ністю, то нестерпний запах у повітрі відчувався упродовж кількох днів. З двору бруд, дрібне сміття та фекалії стікали вулицями стародавнього міста та іншими природними схилами до краю скелі, а потім, створюючи брудні водоспади, спадали по вертикальним стінам на берег р. Смотрич. Вони настільки забруднювали повітря, що в місцях їх накопичення в каньйоні було неможливого дихати [13, с. 10].

При цьому нечистоти потрапляли в каньйон навіть з тих місць, де існувала елементарні стічні канали. У 1860-х рр. їх мали лише споруди, розташовані в західній частині Старого міста: домініканський жіночий монастир, будинок архієрея, вікаріат, будинок Фаренгольца, будинок Кремера (спільний із двома сусідніми). Ці канали простягалися тільки до краю скелі, а далі нечистоти стікали просто в каньйон, на береги та в саме русло річки [8, с. 14; 10, с. 46; 13, с. 10]. Води в Смотричі було мало, влітку вона майже повністю висихала [10, с. 46], а це не дозволяло річці ефективно виводити весь бруд за околиці міста. Забруднена нечистотами й фекаліями річкова вода ставала непридатною для пиття, приготування їжі, й небезпечною навіть для купання, прання тощо. Та через відсутність у місті водогону, малу кількість криниць, кам'ячани (особливо бідні) волею-неволею були змушені використовували воду з річки [6, с. 141].

Потрапляння нечистот у річку відбувалося не лише у відносно невеликому Кам'янці, але й в інших українських містах [5, с. 49]. Більше того, навіть у столиці Великобританії в XIX ст. нечистоти скидали в р. Темза. До 1815 р. річка ще справлялася з ними, та після надання міською владою дозволу скидати нечистоти в Темзу, ситуація з санітарним станом у Лондоні стала критичною [2].

Якщо кам'ячани чи жителі іншого великого міста в більшій чи меншій мірі звикли до смердючого запаху, то селяни – аж ніяк. У 1860-х рр. І-тов запитав «Що знайде сільський житель у місті? Спека розжареного каміння, облитого нечистотами, діймає його фізично» [8, с. 58]. Дізнаємося також, що для багатьох сільських жителів, Кам'янець складався «із суміші звідників, сищиків, смердючих вулиць, бруду, дорожнечі...» [8, с. 57].

Не зважаючи на певну адаптацію містян до жахливого смороду, вони все ж намагалися знаходити місця, де можна було подихати чистим повітрям. Робили вони це на бульварі, розташованому в західній частині Старого міста та Центральній площі, а точніше, на її тротуарах, «оббігши їх кілька разів, як білки в колесі» [8, с. 11]. Ситуація з поганим повітрям зумовлювалася не лише відсутністю каналізації, нечистотами на вулицях і площах, а й надзвичайно малою кількістю зелених насаджень. У 1860-х рр. І-тов зазначав, що Кам'янець можна назвати «гротом з ледь зростаючим плющем, з напівзасохлими деревами». У Старому місті дерев

було дуже мало: недалеко від губернаторського будинку ріс каштан, біля пожежної команди – липа, в Іванівському монастирі – три дерева. Дещо більше їх було в каньйоні та на бульварі [8, с. 86-87].

Для того, аби покращити гігієну й санітарію в Кам'янці-Подільському, міська дума в 1884-1885 рр.¹ прийняла «Обов'язкові постанови про очищення дворів, облаштування і чистку помийних ям і відхожих місць». Вони містили 13 пунктів:

1. «Подвір'я в садибах приватних власників, громадських, міських та інших закладів, а також вулиці й площі, мають утримуватися в чистоті. У суху погоду очищення вулиць і площ може відбуватися лише з 5 до 7 години ранку, а під час поганої погоди – і з 16 до 18 години.
2. Для побутового сміття у дворі на вимощеному каменем місці встановлюються дерев'яні ящики ємністю до 3-х фур. Зібране у них сміття необхідно вивозити на вказані міською управою місця одразу після наповнення, а гній з гостинних дворів і конюшень – не менше трьох разів на тиждень, по мірі наповнення.
3. Всім жителям Кам'янця і передмістя (за винятком міських Мукш, Біланівки та хуторів) заборонялося виливати помії на вулицю.
4. Зазначені в 3-у пункті жителі зобов'язані вивозити помії за межі Кам'янця у визначені управою місця. У кожному дворі має бути бочка чи інша ємність для зливання помий до їх вивезення.
5. Помії транспортуються за межі міста муніципальним підрядником щоденно чи до появи бродіння. Вимір об'єму вивезених помий для розрахунку з підрядником здійснюється відрами, заклеюваними міським управлінням, з сплатою за кожне вивезене відро помий не більше 2/3 копійки. При цьому домовласникам і мешканцям не забороняється самостійно вивозити помії за місто.
6. Бочки, в які зливаються помії і в яких їх вивозять, не менше одного разу на тиждень мають вимиватися водою, висушуватися і дезінфікуватися, тобто вимиватися розчином залізного купоросу чи карболової кислоти.
7. У бочки для помий забороняється скидати обрізки овочів, залишки їжі та дрібне побутове сміття.
8. Плата за вивіз помий підраховувалася за кількістю їх відер. Підряднику не забороняється укладати договір із жителями про щомісячний розрахунок.
9. При настанні морозів помії виливаються у дворах в одне віддалене місце, а потім у вигляді льоду, при потеплінні, вивозяться за межі Кам'янця у визначені міською управою місця.
10. Відхожі місця мають бути у всіх дворах. Якщо в одному будинку є кілька домовласників, то відхожі місця, де таких нема, облаштову-

¹ Деякі доповнення вносилися в 1899 та 1901 роках

ються на їх спільний розсуд. При будівництві нових відхожих місць слід використовувати бочкову систему, тобто висувні ящики чи бочки, просякнуті дьогтем чи нафтою, не виринаючи ям в землі та не вставляючи в них невисувну посудину, яка швидко згниває.

11. Очистку відхожих місць проводити якомога частіше. При цьому використовувати дезінфікуючі засоби. Вивіз нечистот здійснювати в герметичних бочках у місця, визначені міською управою.
12. Викидати гній, сміття на береги річки, лід, скелі й т. п. суворо заборонялося.
13. Вивіз помий, брудної води має здійснюватися як вдень, так і вночі виключно в герметичних закритих бочках. Гній, щебінь, дрібне побутове сміття та інше можна було вивозити упродовж доби. Гній і сміття мали вивозитися у возах, щільно всюди закритих» [11, с. 68-70].

Постанови, прийняті міською думою, містили чимало раціональних рішень, реалізація яких сприяла б суттєвому покращенню санітарно-гігієнічного стану в місті. Однак, вони не дали бажаного результату, оскільки їх виконували погано, або майже не виконували. У 1890-х рр., як зазначав Ю. Сіцинський, у тісних дворах при будинках з десятками та сотнями мешканців не існувало місця для туалетів, а в деяких багатоповерхових будинках вони влаштовані на перших поверхах. Нікуди не зникла практика викидати побутові харчові відходи на вулиці [12, с. 237].

Ті покращення санітарного та гігієнічного стану міста, які відбулися у досліджуваний період, були пов'язані з низкою важливих заходів/подій/факторів. Річ іде, по-перше, про встановлення бруківки. Упродовж усього XIX ст. постійно проводилося її укладання й ремонт. На 1895 рік всі вулиці та площі Старого міста (крім Східного бульвару) були забруковані [3, с. 33]. Завдяки мощенню в місті стало менше багнюки й калюж, ніж раніше. По-друге, після будівництва в 1864-1873 рр. Нового мосту, базар із Центральної площі перенесли на Новий план і в центральній частині Старого міста стало просторіше, чистіше та охайніше [12, с. 236]. По-третє, поступово проводилося озеленення міста. У другій половині XIX ст. за межами Старого міста почали облаштовувати Новий бульвар – відпочинкову зону, що простягалася уздовж скелі від Нового мосту до Польських фільварок. Бульвар по суті був садом із тінистими деревами різних порід [12, с. 236]. Згодом бульвар продовжили і в бік Руських фільварок. При цьому в 1909 р. в місті було вже 13 вулиць, обсаджених деревами [6, с. 141]. По-четверте, на початку XX ст. у місті організували спеціальну службу (міський асенізаційний обоз), що займалася вивезенням нечистот [1, с. 206]. Та не зважаючи на її існування, прибирання нечистот, головню, здійснювали приватні особи у звичайних бочках [6, с. 141].

Це перелік основних заходів, подій і факторів, що вплинули на покращення санітарно-гігієнічного стану Кам'янця. Звичайно, що це не вичерпний перелік того, що можна було зробити. Ще в 1860-х рр. відомі подільські лікарі А. Кремер і Ю. Ролле пропонували поливати вулиці водою, що освіжало б повітря, прибивало пил у спекотні дні [13, с. 7], робити стічні канали, враховуючи природний нахил вулиць. Останні мали відводити не лише дощову воду й помії, але й фекалії [13, с. 11]. Таким чином йшла мова про будівництво повноцінної системи каналізації. Однак тоді цю ідею так і не реалізували. Проблема будівництва каналізації не була притаманна виключно Кам'янцю. У той час навіть найбільші європейські міста не мали цього важливого елементу інфраструктури. Зокрема, у Лондоні на початку XIX ст. для виведення нечистот існували лише окремі труби [2]. Одними з перших українських міст, де в Новий час спорудили каналізацію, були Одеса (1874 р.), Ялта (1886 р.), Київ (1894 рр.) [4], Харків (1915 рр.) [9, с. 192].

Поліпшенню санітарно-гігієнічних умов життя кам'янчан сприяв би водогін. Однак у місті його не було. На початку XX ст. на Поділлі він функціонував лише в Могилеві-Подільському [1, с. 205]. У Кам'янець воду доставляли водовозами (20 муніципальних і більше 60 приватних) з річки чи криниць, які розташовувалися за Смотричем [13, с. 8]. Також населення користується водою з артезіанських, звичайних міських і приватних криниць [6, с. 141].

Як бачимо, санітарний стан Кам'янця-Подільського в XIX – на початку XX ст. був, м'яко кажучи, жахливий. Відсутність водогону й каналізації, нестача чи погана облаштованість громадських й приватних вбиралень, проблеми з вивезенням побутових відходів та багато іншого – все це риси притаманні столиці Подільської губернії в той час. Вузкими вуличками міста під час дощу в каньйон збігали брудні ручаї, а містяни були вимушені ходити захаращеними сміттям і фекаліями подвір'ями, вулицями, площами, дихати смердючими випарами повітря. Міська влада, не зважаючи на всі зусилля, не змогла вирішити існуючу проблему, хоч і зробила для цього низку необхідних заходів: прокладання бруківки, озеленення міста, створення асенізаційного об'єкту та ін.

Список використаних джерел та літератури

1. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 336 с.
2. История создания лондонской канализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polypipe.info/history/404-istoriyasozdaniyalondonskojkanalizacii>

3. Кам'янець-Подільський: погляд у минуле. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. – 72 с.
4. Кобзар В. Історія водовідведення Києва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polypipe.info/history/476-istoriyvodovidvedennya-kiyakobzar>
5. Нечеглод Л. Санітарний стан Харкова в XIX – на початку XX століття як визначальний чинник впливу на здоров'я мешканців міста / Л. Нечеглод // Медсестринство. – 2014. – №1. – С. 48-50.
6. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 годъ. Ч. III. Отдель статистический / сост. В. В. Филимоновъ. – Каменецъ-Подольскъ: Типогр. Под. губ. правл., 1911. – 218 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – Т. 32. – 285 с.
8. Подоль. Изъ записокъ проезжаго. – Киевъ, 1866. – 118 с.
9. Робак І. Ю. Санітарне впорядження Харкова на початку XX ст. / І. Ю. Робак // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія: «Історія та географія». – 2011. – Вип. 40. – С. 190-196.
10. Ролле І. Гігієніческие очерки Подольской губернии / Иосиф Ролле // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – 64 с.
11. Сборникъ действующихъ въ г. Каменецъ-Подольске обязательныхъ постановленийъ городской думы (изданныхъ за время действия въ Каменецъ-Подольске Городового Положенія 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). – Каменецъ-Подольскъ: Типографія Св.-Троицкаго Братства, 1915. – 95 с.
12. Сецинский Е. Город Каменецъ-Подольскый. Историческое описание / Е. Сецинский. – Киевъ: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 248 с.
13. Kremer A. Kamieniec. Place i ulice, kanały i ścieki / Aleksandr Kremer, Józef Rolle // Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola. Część I. – Warszawa, 1865. – S. 1-17.
14. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijów; Warszawa: Leon Idzikowski, 1915. – 130 s.